
Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49

---

3. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменационный справочник / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Юридическая литература, 2009. – 184 с.
4. Милютин П. В. Управленческая культура личности и факторы ее развития / П. В. Милютин // Власть. – 2007. – № 5. – С. 90 – 92.

Стаття присвячена розгляду правового життя радянського суспільства, відображеного у фейлетонах М. О. Булгакова. На основі сюжетів фейлетонів письменника проаналізовані освітній рівень населення радянської держави, стан загальної культури, а також рівень правосвідомості і правової культури радянських чиновників.

The article deals with the matter of legal life of the Soviet society as depicted in Bulgakov's feuilletons. On the basis of plots of writer's feuilletons the educational level of the Soviet population, the state of general culture and the level of legal consciousness and legal culture of Soviet officials were analyzed.

Стаття надійшла до редакції 04.01.2013

УДК 328.161

Забеліна І. О., НУ «ОЮА»

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ: ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Розвиток теорії політичних криз неможливий без осмислення її генезису та еволюції. Сучасні тенденції в розвитку суспільних наук обумовлюють необхідність наукового аналізу історії досліджень теорії криз, осмислення проблем вивчення політичної кризи з позицій різних підходів та концепцій.

У світлі подій, що відбуваються в світі, наукова громадськість практично одногосно приходить до висновку, що людська цивілізація знаходиться на порозі системної кризи, для якої характерними є небезпечне зростання чисельності населення, виробництва енергії, споживання невідновлюваних матеріальних ресурсів. Ця криза супроводжується також надзвичайним посиленням антропогенного тиску на навколишнє середовище та катастрофами різного походження.

Свідченням наближення системної кризи є й глобальна економічна криза. Отримавши свій початок у фінансовій сфері розвинених держав, вона вражає всі сторони економічного і соціального життя, створює загрозу дестабілізації політичної сфери життєдіяльності людства. Під її впливом значно загострюються також проблеми національної та

міжнародної безпеки. Важливого значення набувають такі проблеми, як міжнародний тероризм, наркотрафік, організована злочинність, небезпека поширення зброї масового знищення та засобів її доставки, регіональні конфлікти, демографічні проблеми, глобальна бідність, а також нелегальна міграція, зміна клімату тощо.

Найбільшу небезпеку представляють кризи політичні, тому що вони – результат нестабільного розвитку політичної системи або тупикового стану політичних відносин, найвищий прояв політичних протиріч. Наслідками політичної кризи можуть бути розвал всієї системи управління і соціальна катастрофа. Проблема врегулювання та успішного розв'язання політичних криз може вважатися однією з найактуальніших проблем сьогодення, тому що за допомогою механізмів і технологій їх врегулювання можна змінити кризу з деструктивного процесу в конструктивний і стабілізувати соціальну систему.

Динаміка процесів, що відбуваються в даний час, їх негативна спрямованість і наслідки свідчать про важливість і підкреслюють актуальність дослідження теорії політичних криз, яка обумовлена, насамперед тим, що в сучасних умовах значно зростає їх кількість, розширюються масштаби, посилюється їх інтенсивність. Тому виникає необхідність теоретичного осмислення феномену політичної кризи як соціального явища і наукового поняття. Це все свідчить про актуальність обраного аспекту дослідження.

Тому об'єктом даної статті є дослідження теорії криз, а предметом – вивчення політичної кризи, в рамках теорії кризових станів.

Подальший розвиток теорії політичних криз неможливий без осмислення її генезису та еволюції. Тільки на основі системного та всебічного аналізу і узагальнення вже наявних теоретичних напрацювань формуються нові наукові концепції, і процес вивчення політичної кризи з цієї точки зору не є винятком. Сучасні тенденції в розвитку суспільних наук обумовлюють необхідність наукового комплексування історії досліджень теорії політичної кризи, осмислення проблем вивчення політичної кризи з позицій як фундаментальної, так і прикладної науки, як в загальнофілософському, соціально-політичному, так і в практичному плані, що і є метою даної статті.

Для досягнення мети слід виконати наступні задачі: визначити гаулузі знань, в яких застосовується термін «криза»; дослідити різноманітні підходи до розуміння кризи (з соціальної, біологічної, культурної, економічної, психологічної точок зору; визначити спільні ознаки цих підходів; дати характеристику політичної кризи, визначити її специфічні характеристики, окреслити коло питань, які й досі не вирішені в рамках теорії політичних криз.

Поняття кризи (політичної зокрема), методологія та прикладний інструментарій її регулювання, який дозволяє прогнозувати і на цій основі мінімізувати негативні наслідки кризи, в українській науці розроблений досить слабко. У світовій політичній науці, навпаки, цій тематиці приділяється значно більше уваги. Проблематика криз розглядається в якості необхідних регуляторів політичного розвитку, що дозволяють суспільній системі перейти від неефективних форм розвитку до стійких. Зазвичай в дослідженнях приділяється увага окремим сторонам кризи та її наслідкам.

Поняття «криза» політики запозичили в медицині, згодом додавши йому виражене драматичне забарвлення, яке спочатку означало різкий, крутий перелом; важкий перехідний стан. Криза – це природна фаза розвитку будь-якої системи, зона бифуркації. Криза – момент дезорганізації системи, разом з тим криза – чинник організації системи, її самоорганізації. Поняття «соціальної кризи» може вживатися у широкому і вузькому сенсах. У широкому розумінні поняття «соціальної кризи» означає будь-яку кризу, пов'язану з розвитком суспільства. У вузькому сенсі поняття соціальної кризи застосовується у випадку розмежування сфер життя суспільства. Можна говорити про кризу економічну, політичну, соціальну, психологічну.

Суть політичної кризи полягає в тому, що влада не в змозі управляти. Психологічна криза – стан непевності і страху в суспільстві, внаслідок цього відбувається зниження рівня раціональності суспільної свідомості. Поняття системної кризи може бути визначене як єдність криз економічного, політичного, соціального, психологічного.

Політична ж криза може розглядатися як один з етапів політичного процесу, а також як підсумок політичного протистояння і розвитку соціально-політичного конфлікту. Проблематика політичних криз, вивчення причин і умов їх попередження хвилювали політичних мислителів з самих ранніх етапів виникнення людської цивілізації. І хоча стародавні мислителі не вивчали спеціально фактори розвитку політичної кризи, дана тема завжди була в полі їхньої уваги в контексті вчень про форми та засоби правління.

Перші думки про політичну нестабільність та смуту можна знайти в літературних джерелах Стародавнього Єгипту. В даних джерелах представлено розуміння політичної нестабільності і кризи в соціальному розвитку як наслідок порушення законів. Закони трактуються як справедливі, оскільки мають божественне джерело походження. Порушення божественних норм з боку «беззаконників», згідно з даними уявленнями, призводить до «страшних змін» [4, с. 112].

У стародавньоіндійському пам'ятнику політичної думки «Архашастра» будь-які кризові тенденції в суспільстві повністю пояснюються як прояви слабкості особистих якостей правителя держави [2, с. 76]. Головною думкою цього трактату є те, що влада та багатство варто здобувати, відстоювати і збільшувати всіма засобами, як гарними, так і поганими. Згодом цей принцип і розуміння причин політичної нестабільності обґрунтував Н. Макіавеллі [8, с. 97].

Ще одне трактування кризових явищ в політичному житті держави належить Конфуцію, який досить скептично відносився до спроб управління за допомогою створення жорстких законів, покладаючи надії на систему культурних регламентацій і традиційних ритуалів. Проходження ритуалу, звичаю дозволяло, на його думку, уникнути насильства та гострих політичних і соціальних конфліктів [7, с. 114].

Платон вважав, що головним фундаментальним елементом стабільності держави є верховенство права, а нехтування законами є головною причиною державної кризи. Крім того, до причин політичної кризи мислитель відніс такий фактор як майнову диференціацію, що виходить із факту існування приватної власності. Його ідеї про ліквідацію приватної власності, як основу формування стабільного і безконфліктного суспільства, по суті, заклали традиції соціалістичної думки [9, с. 234].

Іншу причину політичної нестабільності бачив Аристотель. Він один із перших став пов'язувати характер соціальної структури суспільства з його політичним устроєм та політичним розвитком. В своїх роботах Аристотель відзначав, що стабільність багато в чому залежить від наявності в суспільстві значного середнього прошарку. Таким чином, відповідно до Аристотеля, політична криза багато в чому пояснювалася зміною соціальної структури суспільства, коли бідні верстви населення, завжди маючи потенціал до радикальних дій, починали кількісно превалювати над іншими соціальними стратами. Крім того, основну причину політичної нестійкості, заколотів і зміни форми держави Аристотель бачив у спотворенні принципу справедливості, коли олігархія посилює існуючу нерівність, а неправова влада демосу (охлократія) зрівнює багатих і простий народ [1, с. 85].

Своєрідне трактування політичної кризи було представлено в роботах Н. Макіавеллі, який один із перших став розглядати політику як сферу автономної діяльності. Соціальні протиріччя та інтереси постають у нього одним з найважливіших чинників історичного та політичного розвитку [8, с. 98] Таким чином, політична криза вперше розуміється не як тільки регресивне явище суспільного життя, але і як основа для позитивних новацій.

У Новий час західними вченими питання політичної стабільності і природа політичних криз стали розглядатися в контексті теорії «суспільного договору» і демократичного принципу розподілу влади. В працях таких політичних мислителів, як Д. Медісон, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та інших, умови безкризового розвитку суспільство вбачилися у вдосконаленні конституційних засад державного правління, становлення системи представницьких органів, демонополізації влади за допомогою поділу влади і розширенням інших демократичних процедур.

Розглядаючи феномен політичної кризи в контексті загальної конфліктології, слід відзначити роботи таких вчених, як Г. Зіммель, Г. Гегель, К. Маркс, А. Сміт, А. де Токвіль, які вперше розглянули конфлікт як соціальне явище.

Прихильники біологічного напрямку, такі як С. Вільсон, А. Гелен, виходять з теорії природного відбору і виводять з неї ідею природної агресивності людини. В рамках психологічного підходу такі вчені як Е. Еріксон, А. Маслоу, З. Фрейд, Е. Фромм роблять акцент на психофізіологічних характеристиках людей.

Проблема політичних криз країн пострадянського простору сьогодні стає в центрі уваги багатьох транзитологічної концепції. Самі політичні кризи в країнах СНД в даному випадку розглядаються як певні етапи демократизації. У цьому зв'язку в рамках даної статті значний інтерес представляють праці теоретиків концепції модернізації і «демократичного транзиту» таких авторів, як Р. Даль, Г. О' Доннел, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С. Липсет, Н. Луман, Д. Ростоу, С. Хантінгтон. Це повною мірою стосується і досліджень по окремих країнах колишнього СРСР. Незважаючи на найширший резонанс хвилі так званих «кольорових революцій» у країнах пострадянського простору, узагальнюючих праць з даної тематики ще не видано. Можна говорити лише про окремі роботи, в яких зроблена перша спроба осмислення феномена «кольорових революцій».

Відтак, проблематика політичних криз в країнах пострадянського простору представлена лише в численних журнальних і газетних аналітичних матеріалах, багато з яких носять псевдонауковий і яскраво виражений ідеологічно-тенденційний характер. Тим не менше, враховуючи дані недоліки, серед величезного масиву публіцистичного матеріалу можна виділити цікаві інтерпретації факторів розвитку та етапів політичної кризи на Україні (наприклад, статті П. Аكوпова та ін.).

Різне трактування витоків та результатів кризи 2004 року на Україні представлена в науково-аналітичних працях українських дослідників.

У ряді робіт можна виділити дві основні позиції. Одна група українських учених розглядає «помаранчеву революцію» як продовження політичної трансформації, початок якої було запущено ще в 1991 році. Отже, політична криза на Україні розглядається цими дослідниками як новий етап демократизації української політичної системи. Друга група українських учених доводить протилежну точку зору, згідно з якою вибори 2004 року і політична криза на Україні є продуктом нелегітимних акцій опозиції, яка зуміла домогтися своєї мети – приходу до влади незаконними способами. Ці автори схильні розглядати результати «помаранчевої революції» з явним песимізмом, оскільки, на їхню думку, «помаранчева революція» заклала основи розколу української нації, посилила девальвацію принципу легітимності і законності, створила основи для нових кризових тенденцій та політичних потрясінь. Однак, всі видання носять або довідково-описовий, або публіцистичний характер.

Також цікавість викликають перші роботи мемуарного характеру, написані безпосередніми учасниками бурхливих політичних подій на Україні кінця ХХ – початку ХХІ століть. У їхньому ряду особливо можна відзначити книги таких українських політиків, як ІІ. Кучма, Є. Кушнар'ов, А. Гальчинський та ін. Тим не менше можна визнати, що й досі недостатньо дослідженими залишаються конкретні чинники виникнення та розвитку політичної кризи в сучасній Україні, не узагальнені і не осмислені в порівняльній перспективі коріння і природа політичних криз в країнах пострадянського простору.

Важливими є економічний підхід у розумінні кризи. В економічній науці питання криз і протидії негативним економічним факторам розглядаються в двох наукових напрямках, які розвиваються практично незалежно один від одного. У відповідності з класичною теорією на макрорівні – рівні світової економіки та економік окремих країн – криза сприймається як фаза економічного циклу. В умовах глобалізації економічних зв'язків кризи в економіці однієї країни можуть викликати ланцюгову реакцію кризових явищ в інших країнах. З цієї точки зору, можна говорити про певну синхронізацію циклічних процесів в різних країнах. При цьому відбувається загострення протиріч у соціально-економічних системах, загрозиливе їх життєздатності.

Дуже цікавою є теорія криз М. І. Туган-Барановського, який, вивчивши промислові кризи в Англії в ХІХ в. та осмисливши погляди вчених різних шкіл на природу і причини криз, висунув оригінальну власну концепцію криз, засновану на теорії кругообігу суспільного капіталу та нездатності капіталізму і ринку забезпечити пропорційність відтворення, що веде до періодичного переповненню каналів

товарного обігу (загального надвиробництва), різким коливання цін, грошового обігу, кредиту, до хвиль безробіття [12, с. 231].

Значний внесок у розвиток теорії криз вніс М. Д. Кондратьєв. У своїй книзі «Світова економіка та її кон'юнктури під час і після війни» (1922 р.) він розкрив передумови та зміст передвоєнної та післявоєнної криз, вплив війни на кризові ситуації, взаємовплив кризових фаз довгострокових і середньострокових циклів [6, с. 54].

Закон криз досліджував М. І. Бухарін, який у книзі «Економіка перехідного періоду» писав, що закон криз є закон необхідного періодичного виведення системи з рівноваги і відновлення її. Кризи в державно-політичній та соціокультурній сферах досліджував П. Сорокін. У монографії «Соціологія революції», написаній у Празі в 1922 р., революція розглядалася як наслідок і засіб вирішення глибоких соціально-політичних криз [11]. У роботах П. Сорокіна – «Соціальна та культурна динаміка», «Криза нашого часу», «Американська сексуальна революція» розглядаються прояв і механізм глибокої кризи, що вразила західну цивілізацію і чуттєвий соціокультурний устрій в ХХІ столітті.

Також, безумовно, в рамках економічного підходу важливою є теорія криз К. Маркса, який вважав, що передумовою криз є безплановість та анархія товарного виробництва. На його думку, основна причина криз – протиріччя між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням. З приватного, капіталістичного привласнення з неминучістю випливає пролетарське становище мас, яке К. Маркс, як відомо, неодноразово називає кінцевою причиною «справжніх криз». Однак анархія, протиріччя між суспільним виробництвом і приватним привласненням, пролетарське становище мас – все це при капіталізмі явища постійні; вони мають місце і при високій кон'юктурі, і при кризі. Отже, самі по собі вони не можуть пояснити циклічний хід капіталістичного відтворення. За К. Марксом, рушійною силою циклічного ходу відтворення служить накопичення капіталу, яке, веде до розширення капіталістичного ринку, слідом за цим перетворюється на безпосередню причину кризи [9, с. 126].

В цілому, аналіз наукових джерел, присвячених розгляду різних аспектів проблеми політичних криз, дозволяє умовно диференціювати їх за кількома групами.

До першої групи слід віднести праці видатних мислителів Стародавнього світу і Середньовіччя: Каутільї, Конфуція, Платона, Арістотеля, Ібн-Хальдуна, Макіавеллі та ін. У їхніх творах були закладені основи осмислення феномена кризи як соціального явища.

Другу групу складають роботи, в яких аналізуються кризові явища в різних сферах суспільного життя, за винятком політичної,

і які здійснили певний вплив на формування концепцій політичної кризи. Це, насамперед, праці класиків економічної науки К. Маркса, Ф. Енгельса, Й. Шумпетера та ін. Особливий внесок у формування теорії криз внесли М. І. Туган-Барановський, Н. Д. Кондратьєв та ін., які збагатили методологічну базу дослідження політичних криз, розробили нові методи і технології врегулювання кризових ситуацій та виявили закономірності та особливості кризи, такі як циклічність і повторюваність.

Взаємозв'язок політичних і соціальних процесів в кризові періоди вивчався П. А. Сорокіним та А. Г. Здравомисловим (соціологія конфлікту та її зв'язок із кризою), Н. І. Лапіним (соціологічні аспекти кризи) та ін. Ключову роль у вивченні генезису й еволюції теорії політичних криз мають праці Л. Козера, Ч. Ліксона та ін. Дослідженню політичних криз з позицій синергетики присвятили свої праці Т. Постон і І. Стюарт (в контексті теорії катастроф).

Третю групу утворюють джерела, в яких аналізуються питання, пов'язані з вивченням безпосередньо політичної кризи. Значний внесок у розробку основ загальної теорії політичної кризи внесли такі вчені, як В. А. Барсамов, який присвятив свою роботу дослідженню структури суспільно-політичної кризи; С. Я. Лавренов, який розглядав військово-політичну кризу; Р. Ф. Матвеев, який розробляє загальну теорію політичної кризи; М. Р. Шагіяхметов, в роботах якого дається аналіз системної теорії кризи; А. Шубін докладно дослідив кризу як складову політичного циклу та ін.

Аналізуючи історіографію політичної кризи, не можна обійти увагою дослідників, які аналізували кризові явища в рамках концепції невизначеності І. Пригожина та теорії катастроф. Зберігає актуальність концепція криз А. А. Богданова, що є приватним додатком його вчення про тектологію. А. Б. Венгеров досліджує зв'язок синергетики і політики, а також залежність економічних і соціальних криз від політичних.

Важливу роль в розумінні криз внесли концепції представників економічної науки. Ці теорії досить значущі, тому кожна з них є віхою в розвитку загальної теорії криз. В першу чергу це вчення К. Маркса, який бачив причину криз у протиріччях між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Й. Шумпетер основну увагу приділяє соціальним вибухам і потрясінням, як наслідкам економічної кризи.

Аналіз політичних криз неможливо уявити без осмислення соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Особливий внесок у їх інтерпретацію внесли соціологи Е. Дюркгейм та Н. Смелзер, які визначали соціальну кризу як фактор іманентного розвитку суспільства.

Такі теоретики соціальної філософії як Г. Зіммель, Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв та В. Соловйов приділяли значну увагу культурному, духовному та світоглядному кризам. Тісний зв'язок між політичними і соціальними процесами в кризові періоди встановив П. Сорокін, який основну увагу приділяв революціям, соціальним вибухам та катастрофам.

Наступний напрямок в дослідженні політичних криз – це емпіричний. Для розуміння врегулювання політичних криз велике значення мають роботи в галузі кризового та антикризового управління О. Лербінгера, М. Реджестера, Дж. Ларкін, Г. Чейза та ін.

Питаннями зв'язків з громадськістю в політичних кризових ситуаціях займалися С. Блек, Дж. Уайт та Ф. Зейтель. Особливостям антикризового PR в постсоціалістичних суспільствах присвятили свої роботи Г. Г. Почешцов та О. А. Дроздецька. Зв'язки з громадськістю в кризових ситуаціях охоплюють значний пласт в теорії врегулювання політичних криз, пов'язаний з інформаційним компонентом процесу врегулювання політичних криз.

Особливе місце політичним кризам відводиться в роботах конфліктологів. Для даного напрямку важливі аспекти аналізу: загальні теорії конфлікту і кризи, етнополітичні дослідження, дослідження в галузі міжнародних криз і вивчення регіональних криз. Ключову роль серед загальних теорій конфлікту відіграють роботи Д. Бертона, Р. Дарендорфа та Л. Козера.

В теорії міжнародних відносин криза розглядається як одна зі стадій конфлікту, тому в основному проблеми врегулювання криз розглядалися через призму врегулювання конфлікту в цілому. Цей підхід відображено у роботах Л. Бумфілда, Р. Ленга, Р. Смоукі, Р. Фішера, С. Хантінгтона та О. Панаріна. Теорія міжнародних відносин дозволяє досліджувати найважливіші характеристики кризової ситуації: раптовість, брак часу, невизначеність [4, с. 3].

Таким чином, кількість наукових досліджень галузі політичної кризології має досить ґрунтовний пласт. Однак, ї досі існують такі аспекти теми, які потребують подальшого вивчення, це виявлення закономірностей і особливостей політичної кризи, аналіз прикладних методик і технологій його врегулювання, розробка механізму врегулювання криз, порівняння рівнів регіональних криз з точки зору їх впливу на регіональну політичну систему тощо. Практика політичної реальності вимагає наукового осмислення не лише у вигляді окремих концепцій, але й розробки обґрунтованої наукової теорії, яка стосовно до політичній сфері сьогодні має назву «політична кризологія».

Бібліографічний список

1. Аристотель. Политика: [пер. с древнегреч.]. – М. : АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 400 с.
2. Артхашастра, или Наука о политике. – М., Л. : Изд-во АН СССР, – 1959. – 802 с.
3. Бухарин Н. Экономика переходного периода. – М. : Издательство: Pridaux Press, 1980 (репринт 1920). – 186 с.
4. Дидье Д. М. Анализ теоретических подходов к понятию кризиса в социально-экономической системе / Д. М. Дидье // Экономическая наука и практика (II): материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Чита, февраль 2013 г.). – Чита: Издательство Молодой ученый, 2013. – С. 1-4.
5. Тибетская «Книга мертвых» / пер. А. Боченков. – М. – Эксмо, 2009. – 400 с.
6. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Кондратьев, Ю. Яковец, Л. Абалкин. – М. : Экономика, 2002. – 279 с.
7. Конфуций. Лунь юй. – М. : Издательство АСТ, 2010. – 416 с.
8. Макиавелли Н. Государь. – М. : Издательство: Олма Медиа Групп, 2011. – 304 с.
9. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Издание 2 – е. – Т. 23. – М., 1960.
10. Платон. Государство // Платон. Собр. Соч. : в 4 – х т. – М. : Издательство: Издательство Олега Абышко, 2011. – 732.
11. Сорокин П. Социология революции. / П. Сорокин. – М. : Издательство: Астрель, 2008. – 784 с.
12. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. Избранное / М. И. Туган-Барановский – М., 1997. – 574 с.

Развитие теории политических кризисов является невозможным без осмысления ее генезиса и эволюции. Современные тенденции в развитии общественных наук обуславливают необходимость научного анализа истории исследований теории кризисов, осмысления проблем изучения политического кризиса с позиций различных подходов и концепций.

Development of theory of political crises is impossible without the comprehension of its genesis and evolution. Modern tendencies in development of social sciences stipulate the necessity of scientific analysis of history of researches of crises theory, comprehensions of problems of political crisis study from different approaches and conceptions.